

ANADOLU VE KOSOVA
TÜRK AĞIZLARINDA g>c k>ç DEĞİŞMELERİ

Dr. Cahit BAŞDAŞ

Dünya üzerinde oldukça geniş bir coğrafyada (yaklaşık 11 milyon km².) konuşulan Türk dilinin yaşayan lehçe ve ağızları arasındaki fonetik, morfolojik ilgi, büyük ölçüde tespit edilmiştir. Ağız araştırmaları, yazı dili araştırmalarına kıyasla daha sınırlıdır.

19. yüzyıldan itibaren Anadolu ağızları üzerine çeşitli derleme, karşılaştırma ve incelemeler yapıldı.¹ Yabancı araştırmacılar tarafından başlatılan ağız araştırmaları, 1940'lı yıllardan itibaren yerli araştırmacıların katkısı ile gelişerek devam etmiştir.

Başta Anadolu ağızları olmak üzere, bütün Türk ağızlarının tasnifi ve ağız atlasının hazırlanabilmesi için, derleme çalışmalarının bir an önce tamamlanması gerekir. Günümüzde Anadolu ağızlarından derlenen bazı metinler esas alınarak çeşitli karşılaştırmalar ve tasnif çalışmaları yapılmıştır.² Şüphesiz bu eserler, uzun süren zahmetli çalışmaların, sabrın, bilgi ve birikimin değerli ürünleridir.

Asıl konuya geçmeden önce, Türk dili ve özellikle ağız araştırmaları açısından önemli olduğunu düşündüğüm bir hususu ifade etmekte yarar görüyorum. Ağız araştırmaları için yeterli teknik donanım ve imkâna sahip olmadığımız bilinen bir gerçektir. Ayrıca Anadolu ağızlarıyla ilgili mevcut metinlerin önemli bir bölümü, yabancı araştırmacılar, lisans öğrencileri ve amatör kişiler tarafından derlenmiştir.³ Bu tür metinlerde bazı ses özelliklerinin dikkatten kaçması ya da tam olarak tespit edilememiş olması ihtimali oldukça yüksektir. Söz konusu metinlerin sıhhati konusunda ciddi endişelerimiz vardır. Bu bakımdan ağız araştırmaları ve tasniflere esas alınan metinlerin ihtiyatla değerlendirilmesi gerekir.

1991 yılında Malatya-Akçadağ yöresinde derleme yaparken bazı yerleşim birimlerinde⁴ birer damak sesi olan g, k ünsüzlerinin dış eti ünsüzleri c, ç gibi telâffuz edildiğine tanık olduk. Aynı yerleşim birimlerinde, farklı kişilerden titizlikle derlediğimiz metinlerde, düz-ince ünlüler (e, i) yanındaki hemen bütün g, k ünsüzlerinin düzenli olarak sırasıyla c ve ç'ye dönüştüğünü tespit ettik. Benzer değişmelerin başta Karadeniz olmak üzere Anadolu'nun başka yörelerinde de görülebileceği düşüncesiyle, araştırmamızın alanını genişlettik.

Tarihî metinlerde ve çağdaş Türk lehçelerinde g>c, k>ç değişmelerinin örneklerine rastlanmadı. Meşhur Temel fıkraları ve Karadenizli taklitlerinden

¹ Fazla bilgi için bk. Z. Korkmaz (1990), *Anatolian Dialects, Handbuch Der Turkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Akademia Kiado, Budapeşt; Tuncer Gülensoy (1981), *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Ankara.

² Anadolu ağızlarının en kapsamlı tasnifi Leyla Karahan tarafından yapıldı: L. Karahan (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*.

³ Benzer tespitler, Z. Korkmaz (1975: 143-172); L. Karahan (1996: IX) ve A. Buran (1996: 9) gibi önemli araştırmacıları tarafından da yapılmıştır.

⁴ Bu yerleşim birimleri, ilgili çalışmamızda "II. Ağız Bölgesi" olarak adlandırılmıştır. (C. Başdaş, 1992).

duyduğumuz bu ses değişmelerinin gerçekten Karadeniz Bölgesi ağızlarında olup olmadığını anlamak amacıyla incelediğimiz Rize İli Ağızları (Günay 1978) adlı eserde, söz konusu ses değişmeleri örneklerine rastlanmadı. Ancak Ahmet Caferoğlu tarafından Rize yöresinden derlenen metinlerde, bahse konu olan değişmeler gösterilmiştir (Caferoğlu 1994: 257-302). Aynı yöreden insanlarla bire bir yapılan görüşmeler, Caferoğlu'nun tespitini doğrulamaktadır. Bu durum, derlenen metinlerin sıhhati ile ilgili olarak ifade ettiğimiz endişelere örnek teşkil etmesi bakımından da önemlidir.

$g > c$, $k > ç$ değişmeleri, Anadolu'nun farklı yörelerinde dağınık biçimde (Malatya, Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Karadeniz) ve Kosova Türk ağızlarında görülmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından Anadolu ağızlarının tasnifinde bir ölçü olarak değerlendirilen⁵ bu ünsüz değişmeleri, adı geçen yörelerde, her zaman birlikte ve sadece ince ünlüler yanında meydana gelmiştir.

Ağız özellikleri, etnik yapıyla yakından ilgilidir (krş. Korkmaz, 1971: 21-32). Buna göre $g > c$, $k > ç$ değişmelerinin görüldüğü Malatya, Rize, Trabzon, Erzurum ve Kosova Türk ağızlarının teşekkülünde, aynı etnik kökenden olan Türk gruplarının rol oynadığı söylenebilir. Batı Rumeli Türk ağızlarıyla Kuzeydoğu Anadolu ağızları arasında bağlantı vardır. Batı Rumeli'nin Türkleşmesinde, Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan Türk unsurlar önemli rol oynamıştır. *Rumeli'de ilk Türk yerleşmesi XIV. yüzyılda Gelibolu-Edirne çevresinde oldu ve bu ilk yerleşenler, Kuzeydoğu Anadolu Türkleri idi* (Nemeth, 1983: 160). Nemeth'in ifadesine göre, *Osmanlılar XV. yüzyılda egemenliklerini Anadolu'nun kuzeydoğu bölgelerine yaydılar ve buradaki Müslüman, yani Türk öğelerini, muhtemelen değişik dönemlerde, Batı Rumeli'ye yerleştirdiler. Batı Rumeli ağzının oluşmasında Kuzeydoğu Anadolu Türkçesinin rolü olduğu muhakkaktır* (Nemeth, 1983: 161). Yöre halkından bazı yaşlıların naklettiği rivayetlere göre, Doğu Anadolu bölgesinin batı sınırında bulunan *Malatya/Akçadağ* yöresi halkının ataları da muhtemelen Doğu Karadeniz'den gelmiştir (Başdaş, 1992: 119, 125, 138, 142).

Anadolu ve Kosova Türk ağızlarında tespit ettiğimiz $g > c$, $k > ç$ değişmeleri örneklerinin bir bölümü aşağıda sıralanmıştır.

1. Anadolu Ağızları

a. Erzurum Yöresi Ağızlarında:

Ovacık bucağının bazı yerleşmelerinde, *İspir* ilçesinin güney, ve *Narman* ilçesinin bazı yörelerinde dağınık şekilde, kelime ve hece başındaki g ünsüzünü c ve çeşitleri olarak boğumlayan kimselerle karşılaşmaktadır. *Kelime ve hece başındaki g ünsüzünü c ünsüzüne dönüştüren yerleşmelerde, kelime başındaki k ünsüzünün de $ç$ ve çeşitlerine dönüştürüldüğü görülür* (Gemalmaz, 1995: 152). *Erzurum vilayeti içindeki ağızlardan birinde gerçekten $k > ç$ ve $g > c$ değişmeleri vardır* (Olçay, 1995: 15). Aynı değişmeler, Ahmet Caferoğlu'nun *Pasinler/Surbaha* köyünden derlediği metinlerde görülmektedir (Caferoğlu, 1995: 183-190).

⁵ Leyla Karahan'dan öğrendiğimize göre, Leyde Üniversitesi öğrencilerinden Piet Karl, 1980'de hazırladığı master tezinde Rumeli ve Anadolu ağızlarını sınıflandırırken $k > g$, $k > h$ değişmelerinin yanında $g > c$, $k > ç$ ünsüz değişmelerini de ölçü olarak değerlendirmiştir (Karahan 1996: XII).

g>c değişmesi

Erzurum yöresinden derlenen metinlerden tespit ettiğimiz pek çok örnekte, ince ünlüler yanındaki g'ler c'ye dönüşmüştür.

bezircan < bezirgân (DİAT-184)	cör- < gör- (EİA-152)
cece < gece (DİAT-190)	cöster- < göster-(DİAT-184)
celdi < geldi (EA-15)	cöz < göz (EİA-152)
ceri < geri (DİAT-184)	ecer < eğer (DİAT-184)
cetir- < getir- (DİAT-183)	süpürce < süpürge (EA-15)

k>ç değişmesi

Yöreden derlenen metinlerde ince ünlüler yanındaki k'lerin çoğu ç olmuştur.

böyüç < büyük (DİAT-184)	çöpek < köpek (DİAT-196)
çef < keyif (EİA-62)	çüçük < küçük (DİAT-196)
çes- < kes- (EA-15)	içi < iki (DİAT-201)
çi < ki (EİA-152)	zeçi < zeki (EA-15)
çim < kim (EA-15)	

b. Rize Yöresi Ağzlarında:

Yörede derleme yapan bazı araştırmacılar (Günay, 1978) tarafından gösterilmemekle birlikte, özellikle Rize'nin doğu kesimlerinde, *Pazar, Ardeşen, Fındıklı* ve *Çayeli* ağzlarında g>c, k>ç değişmelerine rastlanır (krş. Karahan, 1996: 100; Caferoğlu, 1994: 298).

g>c değişmesi

Rize yöresi ağzlarında sık rastlanan bir ünsüz değişmesidir. İnce ünlüler yanındaki kelime başı ve hece başı g ünsüzü genellikle c'ye değişmiştir.

cece < gece (KİAT-294)	cömlek < gömlek (KİAT-280)
cel < gel (KİAT-259)	cördi < gördü (KİAT-290)
cibi < gibi (KİAT-288)	cümiş < gümüüş (KİAT-263)
cit- < git- (KİAT-287)	cüzel < güzel (KİAT-289)
cöm- < göm- (KİAT-296)	yözcar < rüzgâr (KİAT-294)

k>ç değişmesi

g>c değişmesinin gerçekleştiği bölgelerde, aynı şartlarda *k>ç* değişmesine rastlanır.

beçar < bekâr(KİAT-287)	dönerçen<dönerken(KİAT-301)
çeman < keman(KİAT-281)	içen < iken (KİAT-301)
çim < kim (KİAT-292)	içi < iki (KİAT-287)
çör < kör (KİAT-293)	türçi < türkü (KİAT-297)
çöyli < köylü(KİAT-296)	yüşek < yüksek(KİAT-294)

c. Trabzon Yöresi Ağzlarında:

Trabzon merkez, *Sürmene*, *Araklı* ve *Yomra* ağzlarında, *g>c*, *k>ç* değişmelerine sık rastlanır (krş. Karahan, 1996: 100; Caferoğlu, 1994: 184).

g>c değişmesi

Daha çok ince ünlülü kelimelerin başında görülen bu değişme, birkaç örnekte hece başında da görülmektedir.

cece < gece (KİAT-157)	cöyüs < göyüs(KİAT-245)
cel- < gel- (KİAT-148)	cöz < göz (KİAT-157)
celm < gelin (KİAT-147)	cül- < gül- (KİAT-245)
cibi < gibi (KİAT-243)	cün < gün (KİAT-245)
cit- < git- (KİAT-244)	cüzel < güzel (KİAT-151)

k>ç değişmesi

g>c değişmesinin meydana geldiği yörelerde, aynı şartlarda *k>ç* değişmesi görülmektedir.

baçire < bakire(KİAT-245)	çöy < köy (KİAT-244)
çefen < kefen (KİAT-245)	çümler < kimler(KİAT-184)
çendi < kendi (KİAT-244)	çünçü < çünkü (KİAT-245)
çiraz < kiraz (KİAT-183)	erçeg < erkek (KİAT-242)
çötü < kötü (KİAT-245)	esçi < eski (KİAT-243)

d. Malatya Yöresi Ağzlarında:

Malatya/Akçadağ yöresinde yaptığımız derleme ve ağız araştırması sonucunda, özellikle ilçenin kuzey ve kuzeybatısındaki dağlık yerleşim birimlerinde $g > c$, $k > ç$ değişmelerine sıkça rastlanmaktadır. Başlıca *Kadıbrahim*, *Keklikpınarı*, *Resuluşağı* ve *Develi* köylerinde, düz-ince ünlüler (e,i) yanındaki kelime başı ve hece başı g ünsüzü, düzenli olarak c 'ye dönüşmüştür. Bu yerleşim bölgelerinde k ünsüzü, aynı koşullarda düzenli olarak $ç$ olmuştur. Söz konusu değişmeler, ilgili çalışmamızda "II. Ağız Bölgesi" için karakteristik temel fonetik özellikler arasında değerlendirilmiştir (Başdaş, 1992).

Yörede derleme yapan Doktora öğrencisi Arş. Gör. M. Hazar'ın ifadesine göre; Pütürge ilçesinde de benzer ünsüz değişmelerine rastlanmaktadır.

g>c değişmesi

Yöre ağızlarında düz ince ünlüler (e,i) yanındaki kelime ve hece başı g ünsüzü çoğunlukla c 'ye dönüşmüştür.

cèder < gider (AYA-118)	cibi < gibi (AYA-139)
cel- < gel- (AYA-120)	cidih < git- (AYA-126)
celm < gelin (AYA-136)	cidilar < git- (AYA-126)
ceri < geri (AYA-137)	cidiniz < git- (AYA-128)
cetir- < getir- (AYA-124)	cirdi < girdi (AYA-124)

k>ç değişmesi

Akçadağ yöresi ağızlarında, $g > c$ değişmesinin gerçekleştiği hemen her yerleşim biriminde, aynı şartlarda $k > ç$ değişmesine rastlanır.

çendi < kendi (AYA-126)	derçe < derken(AYA-139)
çendir < kendir(AYA-132)	herçes < herkes (AYA-137)
çesek < kesek(AYA-141)	içi < iki (AYA-139)
çim < kim (AYA-124)	mahçeme< mahkeme(AYA-124)
çişi < kişi (AYA-122)	sançi < sanki (AYA-121)

2 Rumeli Ağzları

Kosova Türk Ağzlarında:

Rumeli ve Kosova Türk ağzları, başta Nimetullah Hafız olmak üzere, çeşitli bilim adamları tarafından incelenmiştir (Hafız 1985, 1996; Gülensoy 1996). Nimetullah Hafız, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresine sunduğu tebliğinde, $g > c$, $k > ç$ ünsüz değişmelerinin Kosova Türk ağzlarında en sık rastlanan ünsüz değişmeleri olduğunu ve

bu değişmelerin söz konusu ağızlar için en önemli özelliklerden biri olduğunu ifade etmiştir (Hafız 1985: 127). *Bu ünsüz değişmeleri, Yugoslavya'da sadece Kosova ağızlarında oluşmaktadır. Sırp, Hırvat ve Arnavut dillerine geçen Türkçe kelimelerde de aynı ünsüz değişmeleri görülmektedir. Bu değişmelerden olarak ince ünlülerden önce gelen k ve g'ler ç ve c olmaktadır* (Hafız 1996: 226).

N. Hafız'ın derlemelerinden seçtiğimiz örneklere göre, Kosova Türk ağızlarında $g > c$, $k > ç$ değişmeleri, çoğunlukla düz ince ünlüler yanında meydana gelmekle birlikte bazı yuvarlak ince ünlüler yanında da görülmektedir.

g>c değişmesi

Anadolu ağızlarında olduğu gibi, ince ünlüler yanındaki kelime başı ve hece başı g ünsüzünün düzenli olarak c'ye dönüştüğü görülmektedir.

cebe	< gebe (N.H.II-226)	cülce	< gölge (N.H.I-129)
cel-	< gel- (N.H.II-231)	cün	< gün (N.H.I-129)
cibi	< gibi (N.H.I-129)	cünül	< gönül (N.H.I-129)
cit-	< git- (N.H.II-226)	cürdi	< gördü (N.H.II-231)
cül	< gül- (N.H.II-226)	hanci	< hangi (N.H.I-129)

k>ç değişmesi

Hemen hemen $g > c$ değişmesiyle aynı şartlarda meydana gelen bu değişme, Kosova Türk ağızlarında daha çok düz ince ünlüler yanında görülür.

çeçi	< keçi (N.H.II-128)	erçen	< erken (N.H.I-129)
çel	< kel (N.H.II-128)	içi	< iki (N.H.I-129)
çim	< kim (N.H.II-128)	leçe	< leke (N.H.I-129)
çişi	< kişi (N.H.II-226)	teçe	< teke (N.H.II-231)
çüpek	< köpek (N.H.II-226)	üçüs	< öküz (N.H.I-129)

SONUÇ

Anadolu'da Erzurum, Rize, Trabzon ve Malatya-Akçadağ yöresi ağızları ile Kosova Türk ağızlarında ince (çoğunlukla düz) ünlüler yanındaki kelime başı ve hece başı patlayıcı damak ünsüzleri g , k , düzenli bir şekilde öne kayarak kısmen sızıcılaşmış ve yarı patlayıcı birer diş ünsüzü olan c , $ç$ 'ye dönüşmüştür. Bu bakımdan söz konusu değişmeler, dildeki tabii sızıcılaşma temayülünden kaynaklanmıştır.

Değişmelerin tarihî metinlerde görülmemesi, hadisenin yeni olduğu anlamına gelmez. Yazı dilinde yer almayan bu değişmeler, ilgili yöre ağızlarında oldukça eski olmalıdır.

Ayrıca $g > c$, $k > ç$ değişmelerinin meydana geldiği yöre halklarının aynı etnik temele dayandığını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- BAŞDAŞ, Cahit (1992), **Akçadağ Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözdizini)**, Malatya: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (=AYA).
- BURAN, Ahmet (1996), **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri**, Ankara: TDK yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1994), **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, Ankara: II. Baskı, TDK yayınları (=KİAT).
- (1995), **Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, Ankara: II. Baskı, TDK yayınları (=DİAT).
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), **Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I, II, III**, Ankara: TDK yayınları (=EİA).
- GÜLENSOY, Tuncer (1981), **Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜNAY, Turgut (1978), **Rize İli Ağızları**, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları (=RİA).
- HAFIZ, Nimetullah (1985), **Kosova Türk Ağızlarında $k > ç$ ve $g > c$ Ünsüz Değişmeleri**, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi-Tebliğler, İstanbul: TDK yayınları, I: 127-129 (=N.H.-I).
- (1996), **Kosova Türk Ağızlarında Çekim ve Yapım Ekleri**, Uluslar arası Türk Dili Kongresi (1988/1996), Ankara: TDK yayınları, 225-249 (=N.H.-II).
- KARAHAN, Leyla (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara: TDK yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1971), **Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile ilişkisi Sorunu**, TDAY-Belleten 1971: 21-32, Ankara: TDK yayınları.
- (1976), **Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar**, TDAY-Belleten 1975-1976: 143-172, Ankara: TDK yayınları.
- (1990), **Anatolian Dialects**, Handbuch Der Turkischen Sprachwissenschaft, Teil I. Budapeşt: Akademia Kiado.
- NEMETH, Gyula (1983), **Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine**, TDAY-Belleten 1980-1981: 160-172, Ankara: TDK yayınları.
- OLCAY, Selahattin (1995), **Erzurum Ağızı (İnceleme-Derleme-Sözlük)**, Ankara: II. Baskı, TDK yayınları (=EA).